

Hiria eta Kultura: kultu(r)aren hiria(k): Kulturaren balio kapitalaren bila

Laburpena: *Ekonomiaren etengabeko tertziarizazio-joerak arrasto argia uzten du hiri-dinamiketan. Prozesu horretan, kulturak funtsezko papera betetzen du, hiriak mundu-mailan hedarazteko aktibo garrantzitsuenetariko bat bilakatu baita.*

Abstract: *The increasing role of service sector has no stopping and it's producing some of urban dynamics. In this process, Culture has role very central function, being one of the most important factors to spread out worldwide the images of cities.*



Aritz Tutor Anton

UABeko Geografia Departamentuko ikertzailea

Eusko Jaurlaritzak emandako PREDOC dirulaguntzaren onuraduna eta Espais Critics ikerkuntza taldearen kide da.

Gako-hitzak: kultura, urbanismoa, kontakizuna

Keywords: culture, urbanism, story

Jasotze data: 2015-09-26

Onarpen data: 2015-12-28



Idazki honek kulturagaldegaitzathartzen du, kontzeptu horren bitartez hiri garaikideetako dinamikak antzematearren. Jakina da joera globalen munduan nolabaiteko bereiztasuna topatu behar dutela hiriek. Izan ere, joko horretan sartzeari uko egin gabe beren bereiztasunak gorde nahi dituzte, eta, bereziki, postu abantailatsu batean kokatu erronkei aurre egiteko. Artikuluak, beraz, kultura asmo horietarako nola instrumentalizatzen den aztertzen du, aldi berean beste kultura-adierazpenak posible eta desiragarriak direla ere ikusaraziz eta kasu apur batzuk aipatuz.

Zerbitzuen ekonomia

Ekonomiaren tertziarizazio geroz eta handiago eta zabalagoak errentagarritasuna produzitzeko jarduera berriak ekarri ditu. Hiri(en) mailan orientazio berri horrek zenbait gida izan ditu: zerbitzuen areagotzea, teknika eta teknologien barneratzea (bai prozesu edo praktiketan baita azpiegiturretan ere), turismoaren gailentzea, etab.

Haien artean, hirien balorizazio-ekimenak jarri dira abian, hiria nazioarteko merkatuetan aurkezteko ideiarekin. Kultura, prozesu horretako faktore garrantzitsu bilakatu da. Haren bidez (bitarteko gisa eta motor nagusi gisa) hiriak mundu-sisteman¹ inskribatu eta nabarmendu egiten dira. Horri esker nazioarteko proiektzioa lortzen dute, inbertsioak erakartzeko bidean, kulturak beti baititu hiriak

distiratu. Izan ere, hori izan ohi da hiriak eraberritzeko diskurtsoa, morfologia urbanoan ekiten diren operazio handiak legitimatu eta justifikatzeko estrategian.

Gaur egun beraz, Kultura², sistema urbanoa eta bere baitan sortzen diren mekanismo eta dinamikak ulertzeko azterketa-kategoria bilakatu da. Are gehiago, kultura kontzeptua «zentzu komun»ezko erreminta bezala erabiltzen da, Gramsci-k teorizatu zuen erara. Ikuspuntu horren arabera, kategoria diskurtsibo jakin bat (Kultura gure kasuan) eztabaida ezin daitekeen ideia bihurtzen da, kontsentsuzko ideia. Beraz, adostasun horri kritika egiterik ez dago, gizarte osoa bat baitator ideia horren onuraz eta egokitasunaz. Horretaz baliatuta, kultura aitzakiatzat jartzen da hirian zehar eraikin edo ekitaldi berriak egiteko. Ekintza horiek erantzunezinak direnez, kulturarekin zerikusirik ez duten proiektu asko aurrera eramaten dira; politika kultura(le)z mozorrotuz. Jokaerok ukaezintzat hartuta, botereak bere egiten du kultura, eta behin bereganatua, kultura zehatz bati baino ez dio bultzada ematen. Ezeztazezinak diren kontsentsu-politika horietan oinarrituta, sen onaren edo zentzu komunaren ideologiak hiriaren kulturaren irudi esentzialista bat sortzen du; hau da, inolako ñabardurarik ez duen proiektzio bat. Horri esker, kanpora erraz esporta daiteke, ulerterraza delako eta sinplea izanik azkar bidaiatu eta ugaltzeko.

¹ Mundu-sistema AI Jende Medinak (Roca Martínez, 2010) teorizatzen duen zentzuan erabiltzen dut, hots, mundua bere osotasunean harturik, ikuspegi totalizatzaile hori nabarmenduz eta sistema mundialaren edota nazioarteko sistemaren (herrialdeak azpimarratzen dira, planetaren unitatea aipatu barik) sinonimotzat hartu barik.

² Hitz larritan, ez da-eta edozein kultura sustatzen; kultura konkretu bati ematen zaio bultzada: kultura espektakularrari alegia. Miquel Fernándezek kultura mota hori hierarkiarako, menperatzerako, zatiketarako egina dagoela argudiatzen du, hots, bertikaltasun bat duela inplizitu (<<http://masala.cat/el-estilete-de-la-cultura-contra-el-raval/>>).

Irudia ~ *Estilote de la cultura.*

Iturria ~ Miquel Fernández

Hiri(en) marketina

Ulgerri egiteak erreduzitzea eta sinplifikatzea esan nahi du (mapa batean gertatzen den bezala, ezaugarriak txikitu eta ulermen-urradurak gutxituz), kontraesanik gabe masiboki kontsumitu ahal izateko. Manuel Delgadok dioenez, Donostiako Europar hiriburutza kulturalaren harira, balio mistikoz blaitzen dute kultura, irudi lau eta bakarra izango balitz bezala aurkeztuz³. Alabaina, jarraitzen du Delgadok, gezur bat ezkutatzeko eta manipulatzeko erabiltzen da kultura. Horrekin hiriko antagonismoak ezabatzen dituzte, mundu-mailara irudi homogeen eta ulgerri bat aireratzeko. Beste horrenbeste jazo zen esaterako, Marsellak 2013an Europako hiriburutza kulturala lortu zuenean edo Bartzelonak Olinpiadak ostatu zituenean.

Antagonismoak onartu egiten dira, betiere kanpoko beste erreferenteekiko badira (hiriaren arteko singularizazio-lasterketan hain zuzen ere). Baina hiri barruko antagonismoek kultura esentzial eta bakarraren irudia hondatzen dute eta horregatik alde batera egin behar dira. Aurkakotasunak ezin dira kontsentsuan sarrarazi, eta, ondorioz, hiriaren baitan dauden antagonismo andanak⁴ ez dituzte kultura elitista⁵ horretan barneratzen. Urbanismoaren ganibetak, kultura bitarteko harturik, bizipenak jazaritzen ditu. Horrek guztiak helburu argia du, hots, nazioarteko *ranking*-ean txertatzea

3 Ekimen honen defendatzaileek hainbat pertsonak parte hartu dutela edo kultura-ekitaldi anitz egingo direla nahi izaten dute nabarmendu.

4 Asimetrikoak izanda, ez dute denek denekin indarrez kontrajarriak izan behar, azken finean errealtate ezberdinak adierazten dituzte, baina ez dute zergatik aurkakoak izan behar.

5 Bourdieuk zioen «bereizkuntza» kontzeptua ildo honetan doa, kultura besteengandik bereizteko balio duen identitate gisa.

norberaren hiria. *Citymarketing*-az⁶ ezaguna den teknikaren bitartez lurralde urbanoak «hiri mundialean»⁷ sartzen dira. Xavier Antichen⁸ arabera, hiriak marka egiten direnean «beraiek esplikatu eta oinarritzen dituzten prozesuak, eta bitzta urbanoak nahitaez beharrezkoak dituenak, erauzten dira». Haren aburuz, hiriaren identitatea sinplifikatu egiten da, garden eta generiko bilakatuz. Haren monumentuen fosilizazio bat gertatzen da, sakratu bihurtuz eta beraiek esplikatzeko dituzten historia eta prozesuez gabetuz. Irudi esentzialista hori proiektiorako egokia da, eta kultura ez denez logika horren salbuespen ezta kapitalismoari iragazgaitz, kapitalismoaren errentagarritasuneko arrazionaltasunean jausten da.

Kultura kapital-akumulazio estrategia legez

Hala, kapitalismoak dena egiten du bere, probetxuzko marka bilakatzen du, bere balioa produzitzeko sisteman postu eta betebeharrak egokitzen dio. Kulturaren kasuan, kultura ukiezinak eratzten ditu, iheskorak, ia sakratuak, interakziorik edo parte-hartzerik gabeko ikusle pasiboz osaturik. Kulturaren orientazio zehatz horrek kapitalismoaren arrazionaltasuna onartzen, sozializazio-modu konkretuak sortzen ditu. Beste hitz batzuekin esanda, kultura elitista erdiesteko ezinbestekoa da kulturaren sormen-ordezkaritza murriztua eta mugatua izatea, hau da, kultura-eratzeko abangoardia txiki batean ordezkatzea.

6 Marketinaren fundamentuak hiri-mailara pasatzea, hiria markatzat harturik eta hura promozionatzeko jarduerak sustatuz.

7 NBERen World Urban Forum-en hitzetan. Erreferentzia: <<http://video.bestmintonhk.com/video/xodPY5o85ro>>.

8 <<http://www.publicspace.org/ca/post/turisme-ciutat-i-identitat>>.



Irudia - *Patinando en el Macba.*
Iturria - Martin Gallego Cuadros



Irudia - *Skate en el Macba 1.*
Iturria - Perico Domínguez

Hortaz, zerbitzuetan oinarritutako ekonomia honetan, hirien zeregin nagusia zerbitzu bat eskaintzea da, eta zehazki, beste edonon eskaintzen ez duten zerbitzu berezi bat⁹. Inbertsoreek —bai turistaren paperean bai nazioarteko kapital handiaren ordezkari gisa— hiria mozkin-espazio eratoritzen dute. Haiek dira azken jasotzaile eta solaskideak eta haiengana ailegatzeko proiektzioa burutu behar da, pertsonak eta kapitalak liluratzeko alegia. Hala, eta behin barne-antagonismoak garaituta, kultura mota zehatz bat promozionatzen da.

Kultura ala tematizazioa?

Freudek zioen kultura gizakion elkarganako loturak erregulatzeko beharrezko arau guztiak konprenitzen dituela. Lévi-Straussen aburuz, berriz, kultura gizon-emakumeek munduarekin erlazionatzeko dituzten formak dira. Edozelan ere, kulturaren osotasuna pertzepzio indibidual askoren baturak egiten duela zioten. Gaur egungo hirien kasuan, ordea, eta historiarekin pasatzen den legez, kultura norbanakoen borondateen akumulazioa bada ere, haren edukien sailkapen eta aukeraketa bat egiten da, hau da, bahetze bat. Garai bakoitzean balio-kultura konkretuak bultzatzen dira, interesen (lehen ideologiak deitzen ziren) arabera. Jesús Rubio Lapazek dioen bezala (López eta Vellarino, 2014), hirien irakurketa historikoak hiri-funtzionaltasunaren exijentziei arretaz egin zaizkien balio-aldaketak erakusten dizkigu, botere ezberdinen behar eta interesetara egokitutako hiri-eredua eraiki duten arte.

Oraingo aroan, interes horiek ekonomiarentzako esparru berriak (kultura kasu) bilatzetik pasatzen dira. Nicolás Barbierik, eldiario.es-en argitaratutako artikulu batean¹⁰,

9 «Arropadas por los intereses de grandes corporaciones, están destinadas a asociar una serie de atributos singulares y exclusivos por los que se puede identificar, reconocer y diferenciar dicha ciudad de otras, promocionando cada recurso de la ciudad, o diseñando otros nuevos, como ventaja competitiva» (López eta Vellarino, 2014).

10 <http://www.eldiario.es/catalunya/pistaurbana/ciudades-infraestructuras-politicas-culturales_6_384671542.html>.

Kulturak hirien garapenean rol estrategikoa hartu duela dio, eta hala, kulturari atxikitako balioak metatzen joan direla, alor elastiko eta nonahiko bilakatu arte. Kulturaren demokratizazioa, segitzen du, ekipamendu handi eta hirien monumentalizaziotik pasa da¹¹, kultura sustantibo moduan ulertzen baita, produktu, objektu eta zerbitzu gisa. Azkenik, azpiegitura kultural horiek botere-erraminta eran erabili izan direla ondorioztatzen du, hiri-birsorkuntza eta lehiakortasunarentzako bide bezala. Horrela, eraikina bera (bere irudia, indar estetiko eta deigarria) delarik helburua, ez da jendeak bertan parte hartzea edo bere egitea, leku eta praktikez jabetzea, sustatzea. Kultura gehiegitan azpiegitura higiezinaren luzapen bat bailitzan tratatu da, eraikinen inguruko politikak (sarrera, edukiak) politika kulturalen baliokide moduan hartuta. Horrek ez du kultura inklusibo bat lortzen eta arauak egiteko edo sormena garatzeko zilegitasuna gutxi batzuen eskuetan uzten du; kultura sortzeko mandatua inon edo inorengan ordezkaturako ez litzatekeen arren. Kultura ulertzeko era horrek sarritan tematizaziora¹² eramán gaitu, eta bi gauzak sinonimotzat hartzera ailegatu. Agerian geratzen da orduan kultura giltzarri bilakatu dela, edo hobeto esanda, Kultura hautatu hau.

Hirien estrategia komertzialean balio erantsiz blaitutako Kultura gailentzen da, esan bezala, kultura kapitalaren beste zerbitzu bat bihurtzen delako. Izan ere, Harveyk teorizatutako «errenta monopolista»ren elementu garrantzitsua da. Teoria horren arabera, hiriek, produktu bakarrak eskaini behar dituzte, beste inork edo beste ezerk eman ez dezakeen zerbitzua. Era horretara ez dute

11 César Rendueles idazleak gauza bera aipatzen du artikulu honetan: <<https://espejismosdigitales.wordpress.com/2015/03/10/mas-deporte-y-menos-cultura-acerca-del-documento-la-cultura-que-podemos/>>.

12 Sorkin-ek (2004) aipatzen duen zentzuan erabiltzen dut tematizazio hitza, hots, lekuetako anormaltasun eta berezitasunak kentzen dituen urbanismo generikoaz ari naiz, zeinaren aldageta bakarra apaingarri hutsak gainjartzean datzan. Sorkinen ustez, kultura bere barnealderantz tolesten da eta bere barne operazioak estetizatzen eta iraganekoak erromantikoki bihurtzera mugatzen da. Ez dauka aktibotasunik, eta bogan dauden balioak akritikoki erreproduzitzera ixten da.



Irudia ~ *Skate en el Macba 2.*
Iturria ~ Perico Domínguez

konpetentziarik¹³ izango eta kapitalaren interesa erakartzea lortuko dute.

Handik dator, kursaal edo museoak eraiki edota ekitaldiak¹⁴ antolatzeko sukarra.

Museoak kontaketa hegemonikoaren esparru eta bozgorailu

Museoak, Antonio Baños-ek¹⁵ zehatz ikusarazten digun moduan, botere-erlazioak gaurkotu eta mantentzeko kontaearen tresna nagusietarikoak dira; kultura eraikuntza kapitalista gisa erabiltzen baita.

Hari horretan, museoetan (museoak kudeatzeko eran) emandako joerak balio dezake hirian kultura nola eraman den estrapolatzeko. Hala, museoak betidanik izan dira Kulturaren tenpluak (instituzioetako Kultura kotsakratua erakusten dutelako bereziki; kultura gehiena museoetatik at dela jakina den arren), eta gaur egungo hirietan eginkizun zentrala jokatzen dute. Izan ere, museoak eta hiriak uztartzen dituen dinamiketako bat polo kulturalak¹⁶ sortzea izan da, eta hori gaur egungo Kultura-egituraren adierazgarri da. *Hub*, nodo eta sare zentralisten garai honetan, bai museoak eta baita hiriak ere nazioarteko beste kokalekuetan lagundu behar dira. Sendotze-sinergia horien bidez, kanporako proiektzio honek bertako prozesuak indartzeko edo konpetentzian dauden hiriak —zerbitzu berdinak eskaintzeko borrokan daudenak— garaitzeko balio du. Hiri eta museoaren arteko beste antzekotasun bat bien eskaparate-izaeratik dator. Bata erakustoki anitzen biltokia den bitartean (erakustegi erraldoiak dira museoak), bestea fatxada homogeneo

¹³ Konpetentzia kapitalismoaren zati organiko eta integrala izanda (Laval eta Dardot, 2013), hura garaitzea ezinbestekoa da ahalik eta irabazi gehienak lortzeko.

¹⁴ Ekitaldi edo azoka kulturalak museoek duten jomuga eta estrategia berbera dute, baina denboran itxiak, mugatuak eta izaera irekikoak dira.

¹⁵ <<http://www.lamarea.com/2015/06/07/la-bestia/>>.

¹⁶ Adibidez, Malagan nazioarteko polo kulturala eratu izan nahi da, Picasso museoaren pieza zentralizat erabiliz (Picassoren izena ustiatuz nazioartera heldu nahi izan da). Bilbon, Bartzelonan edota beste hainbat hiritan joera berdinak egon dira.

bilakatu da, botere garaikidearen errepresentazio beharren menpe eta, oro har, edozein bizitza autonomoren zantzuak ezabatuta. Horren guztiaren azpian dagoen arrazoi gorena kultura negoziotzat hartu izana da, hiriaren museifikazioa dakarrelarik (lehenago zerrendatutako joera guztiek hiriak museo bihurtzea dutela xede, alegia).

Bada, kultura kapitala akumulatzeko zelai bihurtuta (kapitalaren(tzako) beste zirkuitu bat), ez da edozein kultura sustatuko edo ahalbidetuko, irabaziak ematen dituen soilik. Hirien azokan sartzeko lehen aipatutako premisen artean, bi nabarmendu dira: batetik, inbertsioak erakartzea, eta, bestetik, pertsonak hirira helaraztea. Biek sistema mundialeko hiri-rankinean txertatzea dute eginkizun eta, horregatik, nazioartean eskakizunak bete behar dira. Hiriak markan mutatu behar dira, eta irudi hori eraikitzeko Kultura dute erabili. Kulturak, horrela, aktibo ekonomiko (inbertsioak lortzen dituelako) eta propagandistiko (markaren proiektzioa dakarrelako) moduan jo(ka)tzen du. Kultura etereo bat esportatzen da, baina ekintza-plan eta programa zehatz batekin, zeinak kultura aldagaitz bat hedatzen duen, hiri unibertsal eta atemporal baten isla instituzionala. Jaime Jover Báezek dioen bezala, ondare kulturala kontzeptu publiko¹⁷ bilakatu da. Eliteek erakartzeko eta beren diskurtsoa legitimatzeko duten bidea da. Borondateak batu nahi dituzte izaera transbertsaleko kontzeptuei apelatuz, eztabaida ezereztuz, guztion onurarako diren kontzeptuak direlakoan. Hizkera positibista eta teknokratikoa (askotan teknologiaz edo teknikaz mozorrotua) erabiliz, hiriaren mistika bat sortzen dute. Kultura urbanoa despolitizatu egiten dute eta izaera neutral bat ematen diote; denek ulertzen duten ideia unibertsaltzat hartzen da. Balio hegemonikoak era isilean ezartzeko modu eraginkorra da, eta hiria eraberritzeko narrazioa eta hura birsortu eta berpizteko kontakizuna produzitzen dituzte.

¹⁷ «El conflicto en torno a la Mezquita-Catedral de Córdoba y el patrimonio cultural como concepto público», Jaime Jover Báez-ek (Universidad de Sevilla) eta Brian Rosak (Queens College-CUNY) Etnocórdobak antolatutako II Jornadas Estudios Socioculturales-en aurkeztutako ponentzia.

Kultura industrial

Zentzu horretan, oso argigarria da «industria kultural» en gaia. Industriek definizioz masiboki ekoizten dituzte produktuak, baina ezer berririk sortu barik, soilik joera eta mugimendu nagusiak indartuz eta joera horien harira hurbilduz, korrante inertzial eta, era berean, potentziatzaile baten lana eginez. Kulturaren kasuan beste horrenbeste gertatzen da, errepikapenen ugalketa hauek diskurtso estetizista (erre)produzitzen dute, kulturaren ageriko alderdiak eta zati ikusgarriak nabarmenduz. Haien adierazpenetan espektakulua gailentzen da, erreprodukzio bat izatean ezin baitute besterik azaleratu edo bultzatu, soilik jada badutena (edukiak ez dira aldatzen; bai, ordea, eduki horiek espresatzeko teknika eta estiloak). Kasu honetan industria kulturez baino, entretenimendu industria(la)z ari ez ote garen galdetu beharko genuke.

Espektakulatik haratago

Aro berri bati hasiera emateko ezin dira osagai eraberrituak erabili (inolako aldaketarik ekarri gabe, jada erabilitakoak ordezkatzera soilik datozenak). Ikusi dugunez, ekoizpen industrialean oinarritutako ekonomia gaintzeak denbora askatzea ekarri zuen, eta horrekin gizarte-konfigurazio berriak. Gizarteak motor produktibo berriak jarri zituen martxan, eta, ondasun ukiezinek eskaintzen zuten malgutasunari esker, balioa beste esparruetara igarotzea ahalbidetu zen: ezagutzara adibidez. Kulturak jakintzak duen zentraltasun horretan zeresan handia du, eta ondorioz ezinbestekoa da logika aktualak ulertzeko. Aldakuntzaren parte bat bere aldetik etor daiteke. Kulturaren inguruko erabakiak gutxiengotik orotara agerraraztea da helburua.

Kulturari ematen zaion erabilera ofiziala gailendu arren, kultura nork edo zerk egiten duen ezin da zehaztu. Botere publiko-pribatu boteretsuenek kultura espektakular eta ezohiko hau bultzatzen duten arren, aparteko erakustaldirik egin nahi ez duten, eta bertsio mugatu eta errazetatik urruti, bestelako edukiak transmititzen dituzten kultura anitz ere badira. Victor Lenorek¹⁸ dioen legez, eraikin huts bat okupatzeari edo sindikatu bat antolatzeari kultura deitzen hasi beharko genioke. Bilboko Kukutza proiektuak, adibidez, balio handikoak izan dira, ez bakarrik ekintza-eraijin edo artefaktu bezala, baizik eta sorgailu moduan ere, haren inguruan metatze- eta indartze-lanak egiten direlako. Historikoki zentzu askotan marjinatua izan den

Bartzelonako Raval aldiriak ere bide autonomo hau jorratu du. Pasiboki auzoa korridore kultural¹⁹ nola bilakatzen zuten ikusten geratu beharrean, Juan Andres Benítez Agora (poliziak eraildako auzokidearen izena darama) sortu zuten hainbat erakundek. Horrekin beren kultura-sormen nahi eta beharra Kultura arrotzari kontrajartzen zioten.

Horrelako sinergia eta nodoak eratzea kultura da ere, izatez, erabateko kultura da, inolako menpekorik ez duelako eta premisa-jatorri eta helburu guztiz berriak dituztelako (ez da errepikapen edo erreprodukzio huts bat).

Amaitzeko, Lefebvrek orain urte dezente hirirako — hiria izateko — eta hiria berreskuratzeko, gure gain hartzeko, aldarrikatutako eskubidea eguneratu behar dugu. Berrikuspen horrek nahitaez kulturaren inguruko ekarpenak edozein loturtatik (instituzional edo merkantilistatik) askatzea exijitzen du; kultura-emari emankor eta sormen-adierazpen askeak eratzeko. Hiri-museoetako pareta eta erakusmahaietatik at dagoen mundu zabala jasotzen duen kultura hain zuzen ere. Izan ere, kultura etenik ez duen sormen-prozesu burutu gabea eta jarraitua baita.

///

Bibliografia:

López, V eta Vellarino, S. (ed.) (2014): *Capital y Terruño*, TRN-Laboratorio artístico transfronterizo, Granada [ISBN 978-84-941433-4-2].

Laval, C eta Dardot, P (2013): *La nueva razón del mundo. Ensayo sobre la sociedad neoliberal*, Gedisa, Bartzelona [ISBN 978-84-9784-744-5].

Roca Martínez, B (koor.) (2010): *Anarquismo y antropología. Relaciones e influencias mutuas entre la antropología social y el pensamiento libertario*, LaMalatesta, Madril [ISBN 978-84-934762-3-6].

Sorkin, M (ed.) (2004): *Variaciones sobre un parque temático: la nueva ciudad americana y el fin del espacio público*, Gustavo Gili, Bartzelona [ISBN 84-252-1969-8].

Harvey, D eta Smith, N (2005): *Capital financiero, propiedad inmobiliaria y cultura*, UAB, Bartzelona [ISBN 84-89771-11-1].

18 <<http://www.elcritic.cat/entrevistes/victor-lenore-hauriem-de-comencar-a-dir-cultura-a-ocupar-un-edifici-abandonat-militar-a-la-pah-o-muntar-un-sindicat-2954>>.

19 CCCB, MACBA, UBko campusa, Museu Maritim eta antzeko beste egitasmu batzuen artean sartuta agertzen da Raval, halako proiektuekin inolako hartu-emanik izan gabe eta agertoki hutsera bihurtua.